

15. ПИТАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ. ПІДТРИМКА ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

15.1. Легітимність політичної влади

Теорія легітимації виникла внаслідок вивчення західних демократій. Проте легітимність особливо важлива для систем, які здійснюють перехід від тоталітарних і авторитарних до демократичних форм правління, тому що демократія може працювати тільки за підтримки громадян. В даному розділі ми звернемося до концепції легітимності політичної влади та з'ясуємо роль легітимації в утвердженні демократичного режиму.

Термін легітимність походить від латинського *legitimus*, що означає відповідний до закону, правомірний, належний, правильний. Цей термін був запроваджений німецьким соціологом М. Вебером для того, щоб відрізнити владу, яка відповідає формальним законам, юридичним нормам права, тобто є законною, від тієї, яка дійсно значуща для людей, що і знаходить вияв у їхній поведінці стосовно неї.

Позитивна оцінка влади, її прийнятність для населення, визнання за нею права управляти й згода громадян їй підпорядковуватися означає її легітимність. Таке пояснення легітимності стверджує дві основні ідеї: визнання влади правителів і обов'язку підлеглих їй підкорятися.

Зазначимо, що державна влада не може спиратися лише на силу тих, хто керує. Цьому має передувати ще й згода коритися їй з боку суспільства. Отож держава повинна мати авторитет і право підпорядковувати. Звісно, цей авторитет має визнаватися тими, кого підпорядковують. Водночас державна влада покликана підтримувати його, подавати як виправданий, узаконений, обґрунтований. Якщо громадяни впевнені, що існуючі в країні владні інститути є авторитетними, найбільш адекватними для суспільства, то вони сприймають їх як легітимні.

Саме орієнтація на суспільну думку відтворюється у визначенні легітимності, запропонованому американським політологом С.М. Липсетом. Він характеризує легітимність як здатність системи породжувати і підтримувати у людей впевненість у тому, що існуючі політичні інститути є найприйнятнішими для суспільства¹⁶².

Схвалення існуючого порядку постає як наслідок його узгодженості з пануючим у суспільстві баченням правомірного, справедливого політичного ладу. Як свідчить аналіз політичних відносин, які виникають у різних країнах і на різних історичних етапах, існують достатньо відмінні підстави легі-

---

¹⁶² Lipset S.M. *Political Man: The Social Bases of Politics*. – New York, 1959. – P. 77.

тимації, що дають можливість виокремити **типи легітимності**. Класичною вважається їх класифікація, запропонована М. Вебером. Спираючись на різновиди панування, він виділяє три типи легітимності: традиційний, харизматичний, легальний (раціонально-правовий). Традиційне панування виправдовується авторитетом звичаїв, освячених одвічною значущістю та звичною орієнтацією на їх дотримання. Харизматичне панування ґрунтується на авторитеті особистості, яка наділена унікальними якостями. Легальне панування, або раціональний тип легітимності влади, базується на визнанні раціонально створених правил, які регулюють відносини управління та підпорядкування.

Як значне теоретичне досягнення, класифікація типів легітимності політичної влади М. Вебера тривалий час визначала методологію і розуміння проблематики влади. Однак у ній відсутнє чітке розрізнення поміж двома об'єктами легітимації: 1) влади осіб, що складають правлячу групу; 2) політичного режиму та інститутів політичної системи. Універсальніший характер має підхід, запропонований Д. Істоном¹⁶³, котрий називає три джерела підтримки влади та режиму: головні ідеологічні принципи; прихильність щодо структур і норм режиму; відданість владі у зв'язку з позитивною оцінкою особистісних рис людей, котрі її репрезентують. Вказаним джерелам відповідають три типи легітимності інститутів влади: ідеологічна (спирається на цінності і принципи, що їх сповідує політична влада), структурна (впливає з упевненості в цінності інститутів політичної влади і норм режиму) і особистісна (знаходить вираз у моральному схваленні осіб, що виконують владні ролі в рамках інститутів влади). У стабільних політичних системах, як правило, відбувається взаємне посилення вказаних типів легітимності: ідеологічна підкріплює структурну і особистісну, особистісна впливає на структурну та ідеологічну, структурна – на ідеологічну і особистісну.

Сучасну типологію легітимності пропонує англійський політичний філософ Д. Хелд, виділяючи сім її типів: 1) згода під загрозою насильства; 2) легітимність як традиція; 3) згода внаслідок апатії; 4) прагматичне підпорядкування (підтримка заради особистої користі); 5) інструментальна згода (тому що режим може послуговуватись інструментом реалізації ідеї загального добробуту); 6) нормативна згода; 7) ідеальна нормативна згода. Лише два останні типи Д. Хелд вважає індикаторами справжньої легітимності. Разом з тим він підкреслює, що нормативна та ідеальна нормативна згода зустрічаються надзвичайно рідко, що вони – швидше продукт уяви, ніж реальний стан суспільства. Тому найтиповішою, на його думку, є комбінація різних варіантів легітимності¹⁶⁴.

Кожний з указаних типів відтворює багатогранність процесу легітимації, коли на різних історичних етапах можуть поєднуватися різні її складові.

¹⁶³ Easton L.A. A Systems Analysis of Political Life. – New York, 1965.

Проте для демократичного суспільства домінуючими є впевненість у цінності інститутів влади та норм політичного режиму, а для перехідного суспільства такими можуть стати традиційна, ідеологічна та особистісна легітимація.

Політична влада, яка є легітимною в очах суспільства, може розраховувати на підтримку з його боку. В свою чергу, громадяни, які сприймають політичну систему як легітимну, більш здатні підкорятися закону, навіть якщо не погоджуються з ним, бо вони визнають основну моральну цінність ідеалів і принципів системи в цілому.

Найбільший потенціал легітимності має демократія. Демократична влада через її відкритість, підконтрольність та змінюваність виробляє в собі здатність самоконтролю, дотримання правопорядку та загальноприйнятної моралі, завдяки чому вона формує схильність до стриманості, толерантності та пошуку компромісів. Демократичний режим більш здатний вижити в умовах кризи, обумовленої зниженням ефективності влади, як це сталося під час Великої депресії в 30-ті роки минулого століття в США. У свою чергу, крах комуністичного режиму в країнах Центральної і Східної Європи та СРСР пов'язують з кризою його легітимності. Остання виникла внаслідок неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми і засоби політичного регулювання, норми справедливого правління та інші цінності масової свідомості. Тобто, відповідність цілей режиму і масових уявлень сприяє підтримці та росту легітимності правлячих структур, тоді як невідповідність – падінню легітимності влади і дестабілізації держави.

Не існує жодної країни в світі, де б усе населення вважало існуючий політичний режим повністю легітимним. Легітимність має свої рівні і коливається в межах від повного захопленого схвалення до повного несприйняття режиму, від його підтримки до бажання послаблення, ерозії та втрати довіри. Легітимність ніколи не доходить до однотайності громадян у схваленні режиму. Всі групи населення та всі індивіди аж ніяк не однаково оцінюють авторитет політичної влади. У суспільстві є апатичні прошарки та протестні субкультури, миролюбні опоненти та збройні терористи, а більшість, яка тільки частково впевнена у правоті домагань уряду на легітимність, перебуває між цими крайнощами.

Д. Бітхем у книзі «Легітимація влади» наводить такі критерії, яким повинна відповідати легітимна влада: 1) відповідність встановленим у суспільстві правилам; 2) ці правила мають ґрунтуватися на переконаннях, які поділяють правлячі кола та підлегле населення; 3) вони є свідченням згоди (яка знаходить вияв у діях) з боку підлеглих щодо проявів конкретних владних стосунків. Таким чином, на думку вченого, легітимність має три рівні: перший рівень – це правила, другий – відповідність правил переконанням і третій рі-

вень – діяльність¹⁶⁵. Узгодження індивідуального та соціального в розумінні справедливості і законності сприяє моральному виправданню політичної влади і формуванню на індивідуальному рівні відповідальності щодо її дій.

У свою чергу, М. Доган пропонує емпіричний шлях визначення легітимності режиму, наприклад, через опитування громадської думки. Вчений вважає, що легітимним режим може вважатися тоді, коли респонденти позитивно відповідають на наступні питання: «Я визнаю існуючі закони і сучасну систему правління», «Я бачу багато недоліків у нашій системі правління, проте вірю в можливість поступового вдосконалення існуючого режиму». І тільки згода з твердженням «Я повністю відкидаю закони, нашу систему правління і бачу єдиний вихід у докорінних соціальних змінах» дозволяє вважати існуючий режим нелегітимним¹⁶⁶.

В західних демократіях більшість громадян позитивно відповідають на перші два запитання, а відповідно до даних соціологічного дослідження 1999 року в п'ятнадцяти країнах Європейського Союзу в середньому шестеро з десяти осіб задоволені тим, як працює демократія в їхніх країнах¹⁶⁷.

Досить часто легітимність змішують з легальністю (законністю). Однак, якщо легальність означає дію влади у межах нею ж встановлених норм, то легітимність – це відповідність влади існуючій у суспільстві системі цінностей і пріоритетів, що робить владу прийнятною для людей, уможливорює їхню згоду підкорятися їй. Законна влада, тобто така, що відповідає нормам права, може бути нелегітимною або відчувати дефіцит легітимності, якщо її дії виходять за межі суспільної згоди. Останнє особливо відчутне в умовах переходу від однієї політичної системи до іншої. В усталеному демократичному суспільстві легітимність системи забезпечується на основі правового процесу прийняття рішень, наприклад, шляхом парламентського обговорення і ухвалення більшістю голосів. Ухвалені таким чином рішення сприймаються населенням як легітимні і обов'язкові для виконання.

У демократичних країнах відбувається періодична зміна влади. Остання вважається легітимною саме тому, що наявні норми щодо заміни суб'єктів політичної влади. Ворожість до політичної партії, яка стоїть біля керма влади, цілком сумісна з вірою у доцільність режиму, легітимність якого не підривають навіть порушення конституційних норм, які трапляються час від часу. Що дійсно втрачається в такій ситуації – так це довіра до окремих інститутів та тих, хто їх очолює. А отже, необхідно розрізняти легітимність режиму та довіру громадян до певних інститутів чи керівників, бо жодний інститут не може повністю уникнути критики з боку тієї чи іншої частини населення.

¹⁶⁵ Beetham D. The Legitimation of Power. – London, 1996. – P. 16.

¹⁶⁶ Доган М. Легітимність режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – № 4. – С. 150.

¹⁶⁷ Eurobarometer. – 1999. – № 51. – P. 6.

Більшість громадян може бути незадоволеною тим, як уряд керує країною, і вважати, що його політика не є справедливою, проте подібні настрої зовсім не свідчать про делегітимізацію існуючих інститутів влади. Вони лише вказують на відсутність довіри до людей, які знаходяться біля керма влади. Коли більшість канадців заявили в 1985 році, що не погоджуються з тим, яким чином уряд вирішує проблему безробіття в країні, вони висловили недовіру не до режиму, а лише до тих осіб, які приймали політичні рішення. Опитування громадської думки, які проводилися в цей час, не виявили жодних проявів сумніву щодо легітимності політичного режиму в Канаді. Вказана різниця між громадською думкою, висловленою щодо окремих проблем, і вірою в цінність існуючих інститутів, характерна для всіх плюралістичних демократій.

Під час різноманітних опитувань, які проводив Інститут Докса, більшість італійців погоджувалися з думкою, що ліпше мати посередній парламент, аніж не мати зовсім ніякого. Водночас вони засуджували «багатопартійність як джерело усіх негараздів», визнаючи при цьому, що партії необхідні в демократичних країнах. Отже, в багатьох демократіях населення бачить недоліки існуючої системи, проте не ставить під сумнів її легітимність.

Розглядаючи легітимність через призму підтримки населенням трьох видів політичних суб'єктів — політичних лідерів, інститутів і принципів правління та політичної спільноти (political community), Д. Істон підкреслював важливу роль цінностей, що поділяються суспільством, у процесі легітимації влади. Адже політичні інститути працюють тільки тоді, коли закладені в них ідеї і цінності сприймаються більшістю населення як свої власні.

Світовий досвід засвідчує, що рух до демократії може початися і без наявності відповідних культурно-ціннісних умов, проте консолідація демократії без них, швидше за все, не відбудеться. Як зазначає аргентинський вчений Г. О'Доннелл, загальний процес демократизації складається не з одного, а з двох послідовних переходів, перший з яких веде до формування демократичних інститутів, а другий — до вкорінення демократії або ефективного функціонування демократичного режиму¹⁶⁸. Фактично в першому випадку йдеться про формування інституційних засад демократичної системи, що забезпечує зміну політичного керівництва шляхом демократичних процедур. В другому ж випадку — про зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення більшої частини суспільства, тобто не тільки включені у політичні, суспільні організації, інституалізовані групи інтересів, але й широкі верстви населення, до цінностей демократії, усвідомлення демократії як найдовершенішої форми політичного устрою порівняно з усіма іншими.

¹⁶⁸ O'Donnell G. Transition, Continuities, and Paradoxes. — In: Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G.O'Donnell and J.S.Valenzuela. — Notre Dame, 1992. — P. 17-56.

На початку нашої книги вже йшлося про те, що процес переходу до демократії може розпочатися, але не обов'язково має завершитися, прикладом чого є, зокрема, деякі країни Латинської Америки. На думку американського вченого Л. Даймонда, перехід до демократії був успішним, передусім, у країнах з системою цінностей, притаманних західним суспільствам — в Греції, Іспанії, Португалії. Проте, демократична консолідація не була досягнута в «неліберальних» електоральних демократіях третьої хвилі — в Бразилії, Парагваї, Гватемалі тощо, політична культура населення яких виявилась несприйнятливою до ліберальних цінностей¹⁶⁹.

Західні вчені наводять наступний перелік цінностей ліберальної демократії: толерантне ставлення до протилежних політичних переконань та позицій; прагматизм і гнучкість, на протигагу жорсткому та ідеологічному підходу в політиці; довіра до інших політичних акторів та соціального оточення; прагнення до компромісу (але не за будь-яку ціну); цивілізованість політичного дискурсу та повага до думки інших. Всі вказані цінності складають важливу частину демократичної або громадянської політичної культури.

15.2. Громадянська культура

Теорія громадянської культури була обґрунтована американськими вченими Г. Алмондом та С. Вербою на початку 1960-х рр. Внаслідок компаративного дослідження, що мало на меті виявити ставлення населення до демократії в Великій Британії, Німеччині, Італії, Сполучених Штатах Америки та Мексиці, вони дійшли висновку, що усталеній демократії найбільше відповідає громадянська культура.

Громадянська культура — це така політична культура, в якій активність та пасивність, обов'язковість і дієвість, консенсус та розбіжність у поглядах збалансовані та поєднані. Відповідно до цього визначення, громадяни не можуть бути залученими до політики цілковито, а радше мають «громадянський резерв» навичок та зацікавленості до питань, важливих для них. Вони не настільки політично активні, щоб не давати владі реалізувати свої плани, але й не настільки пасивні, щоб влада могла не реагувати на потреби громадян. Більшість із них усвідомлюють необхідність приймати безпосередню участь в політичному житті, але й впевнені в обов'язковості залучення до нього уряду.

Проте, дієвість громадян може бути вибірковою та скорочуватися відповідно до розуміння ними власних зобов'язань, зокрема внаслідок виникнення напруженості між прагненням до консенсусу та розбіжністю у поглядах. Врешті-решт, у відкритій демократичній системі неможливо уникнути конфлікту як наслідку реалізації владних відносин. В усталеній демократії анта-

¹⁶⁹ Diamond L. *Developing Democracy. Toward Consolidation.* – Baltimore; London, 1999.

гонізм між громадянами, партіями та групами утримується в межах національної лояльності і підтримки політичної системи.

Без перебільшення, одним з найважливіших компонентів громадянської культури є соціальна довіра. Адже саме вона постає важливим резервом надання демократії життєздатності. Через довіру посилюється зв'язок між індивідом і спільнотою, зростає почуття єдності, можливості для кооперації. Схильність довіряти іншим – необхідна передумова солідаризації, формування мережі асоціацій, об'єднань, які створюються на добровільних засадах і сприяють активізації залученості особистості в процес вирішення загальносуспільних справ. Без довіри, базованої на спільних інтересах і цінностях, неможливо впровадити ефективну комунікацію між суспільством і владою, суб'єктами влади, різними групами суспільства. До того ж, відсутність довіри перешкоджає дотриманню демократичних правил гри.

Тенденція зростання міжособової довіри в демократичних країнах (див. табл. 15.1), що простежується у повоєнні десятиріччя, дає можливість деяким вченим (Р. Інглехарт, А. Інкелес, Л. Даймонд) визначати довіру як одну з ключових характеристик демократичної політичної культури.

Таблиця 15.1

Довіра до співвітчизників у демократичних країнах (у %) ¹⁷⁰

	дуже довіряю	певною мірою довіряю	не дуже довіряю	зовсім не довіряю
Бельгія	27	52	12	2
Велика Британія	19	62	9	2
Греція	41	29	13	12
Данія	26	48	6	-
Ірландія	21	54	11	3
Італія	16	47	30	5
Люксембург	47	37	8	2
Нідерланди	19	62	10	1
Франція	22	59	15	2

Громадянська культура – це плюралістична культура, що ґрунтується на комунікативному процесі. В її основі лежить упевненість у необхідності відмінностей і консенсусу, що припускає соціальні зміни в прийнятних для неї

межах. Проте політичні орієнтації в рамках громадянської культури повинні близько співвідноситися із загальносуспільними та міжособовими.

Принципова характеристика громадянської культури – схильність до толерантності (терпимості). Толерантність передбачає усвідомлення і повагу до прав і свобод громадян, чий вподобання, звички або спосіб життя можуть вважатися небажаними з погляду інших. У вказаному розумінні це важливий елемент фундаментальних цінностей демократичної системи, а також умова ефективного здійснення демократичного процесу. Адже, по-перше, процедура прийняття демократичних рішень потребує вільного обміну ідеями, особливо у випадку, коли щодо предмета обговорення важко дійти згоди. Без толерантного сприйняття поглядів інших неможливо знайти взаємоприйнятне рішення. По-друге, демократія вимагає від громадян толерантності в процесі здійснення рішень. Не тільки більшість суспільства має бути толерантною до поглядів меншості, але й меншість має бути толерантною до рішень, що їх прийняла більшість. Це не означає позбавлення меншості права на критику таких рішень, проте їх сприйняття нею пояснюється розумінням легітимності самої процедури. Толерантність важлива не лише в межах політичного процесу, а й у межах громадянського суспільства. Вона потрібна для запобігання утиску груп та окремих осіб у їхньому приватному житті. Адже тільки збереження для індивіда його автономності може забезпечити свободу думок та можливість самовираження. Саме через толерантність відбувається сприйняття культурного і соціального розмаїття в суспільстві.

Демократичній політичній культурі притаманна впевненість громадян в їхній спроможності впливати на діяльність владних структур (internal efficacy – внутрішня ефективність) і в тому, що влада відповідально ставиться до їхніх потреб (external efficacy – зовнішня ефективність).

Усвідомлення громадянами того, що демократія може бути ефективною лише за умови, коли вони згодні до пошуку компромісу з тими, хто має іншу точку зору, – ще одна характеристика громадянської культури. Це означає, що громадяни повинні бути готові обмежити свої вимоги і шукати згоду в конфліктних ситуаціях. Здорова звичка до поміркованості і примирення робить можливим для демократії балансування між конфліктом та консенсусом.

А. Інкелес зображує демократичну політичну культуру як протилежність авторитарній, яка тримається на вірі у сильного лідера, ненависті до аутсайдерів та девіантів, відчутті могутності та неефективності, виразному цинізмі, підозрілості та недовірі до інших і догматизмі¹⁷¹.

¹⁷¹ Inkeles A. National Character and Modern Political Systems in Psychological Anthropology: Approaches to Culture and Personality / Ed. by Francis L. – Homewood, 1961. – P. 195-198.

Отже, громадянська культура, притаманна демократичним системам, найбільшою мірою сприяє їх функціонуванню, закладає підґрунтя їх стабільності. На думку Р.Дала, консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж політичні інститути не спираються на демократичну політичну культуру, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму¹⁷².

15.3. Підтримка громадянами основних ліберальних та демократичних цінностей

В політичній науці утвердилась думка, що однією з передумов легітимації демократичного режиму є підтримка громадянами основних ліберальних та демократичних цінностей. Перелік останніх не узгоджений в межах ліберально-демократичної теорії, однак найчастіше до них відносять право на свободу думки, свободу слова, свободу об'єднань, рівність перед законом, толерантність тощо.

Особливості розвитку політичної культури українського суспільства в умовах Російської імперії та радянського режиму не сприяли формуванню ліберальних цінностей. Проте, ситуація, яка склалася за роки незалежності, відтворює певні зміни в ставленні до них. Зокрема, соціологічні дослідження, здійснені вітчизняними та закордонними фахівцями, дають можливість стверджувати, що в значній частині українського суспільства існує згода щодо підтримки основних прав і свобод громадян. У свою чергу, моніторинг громадської думки, здійснений Інститутом соціології НАН України упродовж 1994-1997 років, засвідчує стабільно високий відсоток населення (55-60%), яке вважає, що люди в Україні можуть вільно висловлювати свої політичні погляди.

Хоча за роки радянської влади склалася практика, коли держава втручалась у приватне життя людини, вона не сформувала стійкого переконання, що громадяни мають з цим погодитись. Так, згідно з показниками соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в червні 2000 р.¹⁷³, 90% респондентів вважають, що закон повинен поважати приватне життя людини, якщо це не шкодить іншим. На думку більш ніж двох третин українців, найкраща політика має відтворювати якомога більше різних поглядів, а політичні лідери повинні прагнути до їх уз-

¹⁷² Dahl R.A. Development and Democratic Culture in Consolidating the Third Wave Democracies / Ed. by L.Diamond, Marc F.Plattner, Yun-han Chu and Hung-mao Tien. – Baltimor; London, 1997. – P. 34.

¹⁷³ Тут і надалі використано дані соціологічного опитування, здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Центру вивчення демократії

годження та пошуку компромісів. Більш того, 61% опитаних висловились на підтримку тези, що наявність опозиції сприяє ефективній роботі уряду. «Приймаючи важливе рішення, уряд повинен зважати на всі точки зору, навіть коли це вимагає багато часу», — саме з такою думкою погодилося 67,5% респондентів. Повага до прав меншості знайшла своє відображення в підтримці 58,5% респондентів твердження: «Рішення більшості мають завжди виконуватися, якщо вони враховують права меншості».

Наявний в українському суспільстві досить високий рівень толерантності до представників інших національностей відтворюється в тому, що майже 91% респондентів схвалюють необхідність для всіх громадян жити і працювати разом, і тільки 6% заперечують це. Заборону пропаганди ідей, які можуть завдати шкоди представникам етнічних меншостей, принизити їх, підтримують 77% опитаних.

Незважаючи на те, що громадяни України незадоволені станом економіки, 69% респондентів вважають, що економічна конкуренція сприяє кращому результату і підвищенню якості товарів та послуг. Ринкова система, на думку 62,5% опитаних, вчить людей цінувати працю і особисті досягнення, і тільки кожний п'ятий вважає, що вона розвиває найгірші риси людської натури. Відповідно, 53% респондентів вбачають роль держави у забезпеченні рівних шансів для кожного, тоді як 43% — у гарантуванні достатнього життєвого рівня населення. При цьому тільки кожний десятий погодився з тим, що оплата праці має бути приблизно рівною.

Вищенаведені показники дають певні підстави стверджувати про сприйняття ліберально-демократичних цінностей в українському суспільстві. Однак, як зазначає Є. Головаха, сучасна політична культура народу України в системі координат «тоталітарна-демократична» відтворює проміжну позицію, що припускає співіснування «в одній голові» двох взаємовиключних політичних ідей¹⁷⁴. Суперечливість суспільної свідомості можна побачити вже в тому, що підтримка здійснення ринкових реформ поєднується зі схваленням необхідності посилення державного регулювання ринку. З позитивним ставленням до плюралізму думок і опозиції не узгоджується посилення у масовій свідомості переконання про непотрібність багатопартійної системи. Більшість опитаних висловила негативну оцінку ситуації, коли багато партій змагається за владу.

Важливою для легітимації механізму розв'язання конфліктних ситуацій є підтримка громадянами ліберально-демократичних принципів прийняття рішень, згода підкорятися яким багато в чому залежить від довіри до самої процедури, її чесності та справедливості. Однак мешканці України переважно не вважають домінуючі нині у взаєминах держави і суспільства прин-

¹⁷⁴ Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — Київ. 1997. — С. 105.

ципи та процедури дійсно демократичними. Відповідно вони схвалюють тезу: «Такі люди, як я, не мають впливу на центральні органи влади», коли тільки кожний п'ятий опитаний впевнений, що його думка може бути почутою.

Повсякденно підтверджуваним стало переконання громадян у своїй неспроможності протидіяти утискам їхніх прав та інтересів з боку представників центральної та місцевої влади. Як уже мовилося в одному з попередніх розділів, моніторинг, здійснюваний Інститутом соціології НАНУ, показав, що значна частина населення України вважає себе потерпілою від свавілля влади. Проте мало хто з цих людей звертався з метою захисту своїх прав до суду, прокуратури, адвокатів. Це дозволяє стверджувати про поширену орієнтацію населення на пристосування, а не на співучасть чи опір, його свідому відмову від активної позиції, низьку здатність до самоорганізації.

Громадяни проникнуті відчуттям, що владні структури не прислуховуються до них і не зважають на їхні проблеми. Домінує переконання про небажання політиків враховувати потреби громадян, про їх орієнтацію на задоволення і відстоювання своїх власних, вузько корпоративних інтересів. На запитання: «Що ви відчуваєте по відношенню до правлячої еліти?» 21% відповіли – «образу», а 13% – «ворожість». Тобто третина населення на рівні емоцій реагує на правлячу еліту різко негативно. Але більшість, а точніше, 54% заявили, що вони стосовно еліти відчувають байдужість. Ці психологічні показники, як вважає М. Шульга¹⁷⁵, є вкрай несприятливими для зміцнення паростків демократії, для вкорінення засад громадянського суспільства.

Соціологічні дослідження дають змогу з'ясувати, що громадська думка переважно все ще схильна покладати надії не на парламентський механізм – складний і неоднозначний, не на програму дій уряду, а на появу сильного лідера як головне опертя стабілізації та проведення реформ. Саме в цьому деякі західні дослідники вбачають перешкоду на шляху підтримки розвитку демократії в Україні¹⁷⁶. Дещо іншу думку висловлює С. Макеєв, який вважає, що «це не туга за сильною рукою, а сподівання змін на краще, надія на відповідальну політичну поведінку лідерів»¹⁷⁷.

Поряд з тим соціологічний аналіз даних опитувань 1995 та 1997 року щодо ціннісних критеріїв вибору бажаного суспільного ладу, здійснений В.Л. Оссовським, засвідчує демонстровану респондентами прихильність до цін-

¹⁷⁵ Шульга М.О. Особливості процесу зміни правлячих еліт в період системної трансформації суспільства // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Колективна монографія / Під ред. М.О.Шульги. – Київ, 1999. – С. 352.

¹⁷⁶ Rose R., Haerpfer C. Change and Stability in the New Democracies Barometer: A Trend Analysis. Studies in Public Policy 270. – Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, 1996.

¹⁷⁷ Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – №2. – С. 13.

ностей ліберально-демократичного суспільства західного зразка. Кількість прибічників цих цінностей значно більша, ніж кількість тих, хто орієнтується на засади суспільної організації колишнього СРСР: в середньому 76,3% у 1995 році та 75,6% у 1997 році позитивно оцінили ліберально-демократичні принципи, при наявності відповідно 30,8% і 37,7% прихильників тоталітарної моделі. Однак, серед прибічників як першої, так і другої моделі є ті, хто підтримують протилежні цінності.

Як наголошує дослідник, брак однозначності в оцінках респондентів типовий для стану суспільної свідомості за часів соціальної трансформації, коли стикаються різні ідеології та системи декларованих і визнаних цінностей, коли остаточне обрання дійсно інтерналізованих і реалізованих цінностей ще не відбулося, коли орієнтацію на принципи-цінності економічного життя, безпосередньо пов'язані із задоволенням життєвих потреб і буденних інтересів, коригує практика повсякденності. Політичні та соціокультурні цінності в такому суспільстві успадковані від тоталітарного минулого. Вони породжують відчуження мас від політичної практики, через що демократичні цінності інтерналізуються, в кращому разі, на рівні їх визнання, але не стають регуляторами практичних соціальних дій на політичному полі¹⁷⁸.

Відображенням такого стану і ознакою політичної культури постає ухилення від політичної участі значної частини українського суспільства. Йдеться про ухилення від конструювання бажаної реальності у взаємодії з офіційними чи громадськими організаціями; від участі в обговоренні актуальних проблем у рамках політичної публічної сфери; від залученості в процес реалізації прийнятих рішень. Аналогічну змальованій ситуацію можна спостерігати і в Росії, де вивчення ставлення до демократії із застосуванням глибинних інтерв'ю дало змогу зробити висновок про її позитивне сприйняття росіянами поряд зі скептичною оцінкою ними діяльності політичних інститутів як не здатних змінити життя на краще. Громадяни Росії готові бути законослухняними, проте не готові захищати свої права. Максимальний прояв їх активності — голосування і не більше¹⁷⁹.

В умовах переходу від тоталітарного суспільства до демократичного відбуваються певні зміни в ціннісних орієнтаціях громадян. Окреслилася тенденція до позитивного сприйняття ліберальних і демократичних цінностей. Однак незворотною вона може стати лише за умови зростання середнього класу і становлення правової держави. Тільки на такому підґрунті можуть зрости масові ідеали громадянської гідності, самоповаги, демократичні форми взаємодії людини і влади. І, хоча історія та соціалізація, як зауважує Л. Даймонд, постають вагомими детермінантами політичної культури, проте вони

¹⁷⁸ Осовський В.Л. Стан громадської думки в Україні: case study // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Колективна монографія / Під ред. М.О.Шульги. — Київ, 1999. — С. 363-364.

¹⁷⁹ Carnaghan E. Thinking About Democracy: Interviews with Russian Citizens. — Glasgow, 1999.

не є долею. Набутий життєвий досвід також здатний сформувати демократичні переконання, про що свідчить, наприклад, Тайвань, а процес політичного навчання спроможний змінити навіть глибоко вкорінені цінності в напрямку демократичної системи¹⁸⁰.

15.4. Політична підтримка демократії в Україні

Легітимність політичної системи не є сталою. До того ж, іманентною рисою сучасного політичного процесу, навіть в розвинутих демократіях, стала тенденція ерозії довіри до політичних інститутів. У світі не існує жодної країни, режим якої сприймався б її громадянами як абсолютно легітимний.

Особливо гостро проблема легітимації постає в період трансформації, коли суспільство накопичує і деякий час зберігає велику кількість суперечностей, пов'язаних із характером та функціями наявних інститутів і цінностей та тих, котрі постають в період кризи легітимності. Наслідком таких суперечностей є специфіка встановленого політичного режиму в Україні, що виявляється в легітимних способах делегування та здійснення влади, а також у зразках взаємодії різних суб'єктів на полі влади. Його легітимація ґрунтується на поєднанні формально демократичних принципів зі зверненням до психології і політичної культури підпорядкування¹⁸¹.

Однак, можлива подальша еволюція режиму, а отже і підвалин його легітимності, у напрямку демократизації, підставою для чого є досить широка підтримка в українському суспільстві ідеї демократії як політичного устрою. За даними дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в червні 2000 року, 48,4% респондентів (31,7% – проти, 18,8% – не визначились) вважають демократію найкращою системою для країни порівняно з іншими, а 60,2% визнали її найсприятливішою для вирішення конфліктів між різними групами інтересів у суспільстві.

Що саме розуміють українські громадяни під демократією, показує табл. 15.2.

¹⁸⁰ Diamond L. Developing Democracy. Toward Consolidation. – Baltimore; London, 1999. – P. 217.

¹⁸¹ Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Политические исследования. – 2000. – № 4. – С. 55.

Таблиця 15.2

Як розуміють ідею демократії громадяни України

Розуміння демократії	%
Демократія – це суспільство свободи	31,9
Демократія – це управління закону, справедливого законодавства	10,2
Демократія – це влада народу	9,3
Демократія – це суспільство рівності, реальних рівних прав для всіх	7,8
Демократія означає високий рівень життя	6,8
Демократія – це суспільство соціальних гарантій (на працю, освіту, відпочинок тощо), соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, дітей	5,7
Демократія дозволяє людям брати участь у політичному житті, вибирати і бути обраними, контролювати владу	3,4
Демократія – це те, чого потребує Україна. Україна повинна бути тільки демократичною і незалежною	2,4
Демократія забезпечує кращі умови для розвитку економіки, бізнесу	1,7
Демократія веде до поліпшення морального клімату у суспільстві	1,7
Демократія – це найкраще суспільство для самореалізації особистості, особистої активності	1,1
Демократія – це суспільство безвладдя, хаосу і відсутності порядку, посилення злочинності та корупції	3,2
Демократія – це суспільство, де люди не можуть впливати на владу, а влада не несе відповідальності перед народом	2,6
Демократія – це лише декларація, маніпулювання людьми	1,8
Демократія – це суспільство соціальної нерівності, суспільство бідності для більшості населення	1,2
Демократія не підходить для України. Україні потрібна «сильна рука»	1,0
Демократія означає відсутність соціальних гарантій, соціального захисту	0,5
Демократія посилює аморалізм (в ЗМІ, мистецтві, стосунках між людьми)	0,2
Демократія погіршує умови економічного розвитку	0,1

Оцінюючи переваги, які б демократія могла дати громадянам, респонденти називають політичні свободи, зростання можливостей для підвищення матеріального добробуту, отримання освіти, юридичного захисту особистості тощо. І тільки 6,3% не вбачають у ній жодних позитивних перспектив. На запитання: «Які б негативні наслідки могло мати встановлення демократії в Україні?» 74% респондентів не змогли назвати жодного. Ті ж, хто визначився, серед проблем, пов'язуваних ними з демократією, називають зростання злочинності та корупції, відсутність соціальних гарантій і соціального

захисту, значне розшарування суспільства. Можна дійти висновку, що мешканці України усвідомлюють переваги та недоліки демократії і в цілому орієнтовані на рух до неї. Для зміцнення демократичності режиму суспільству потрібно використати ті механізми легітимації, які показали свою ефективність в країнах, що досягли певних успіхів у переході до демократії, враховуючи особливості соціального, економічного, політичного розвитку України.

По-перше, формування на підставі раціонально усвідомлених та узгоджених потреб і цінностей ідеології подальшого розвитку українського суспільства, яка б базувалася на подоланні тоталітарної спадщини, поєднанні національних та ліберально-демократичних підвалів. Така ідеологія, здобувши підтримку населення, сприяла б консолідації суспільства та збільшенню кредиту довіри громадян до влади, а також визначила б напрямки та межі її діяльності.

По-друге, зміцнення інституційних форм і структур представницької демократії поряд із розширенням залученості громадян у політичні процеси, розвитком форм їх впливу на владу, механізмів відповідальності останньої перед суспільством. Участь громадян у періодичному оновленні інституцій держави, визначенні урядового курсу й контролі за його виконанням, поряд з підвищенням авторитету й ефективності діяльності владних структур усіх рівнів, постає важливим фактором їх легітимації, сприяє лояльному ставленню до них населення.

По-третє, впровадження конституціоналізму як принципу функціонування державно-політичних інститутів, у тому розумінні, що вони реально обмежуються в своїй діяльності певними правовими процедурами. Конституціоналізм може стати важливою складовою посилення взаємної довіри між суспільством та владою; гарантією дотримання прав меншості за будь-якого тимчасового успіху будь-якої політичної сили, підтриманої більшістю голосів. Конституції надають владі авторитетності й легітимності, передусім завдяки тому, що вони обмежують, зупиняють, формально регламентують її прерогативи. Конструювання раціонально-легальної легітимності вимагає зміцнення правової держави та підвищення престижу суду, який має бути дійсно незалежним від інших гілок влади.

По-четверте, спрямування політичної волі еліти на реалізацію стратегії демократизації у формі відповідної практичної політики, що є особливо важливим для посилення довіри громадян до політичного режиму в умовах його трансформації. Успіх чи провал демократичної інституалізації, як показує досвід країн Центральної та Східної Європи, залежав не тільки від обсягу повноважень, котрими в процесі конституційного будівництва були наділені державні інститути, а й від конкретних дій перших посткомуністичних політичних лідерів і того, якою мірою вони скористалися можливістю демократизації країни, що відкрилися перед ними.

Досягнення успіху вимагало, щоб біля керма влади знаходились переконані демократи. Адже, якщо демократія аж ніяк не потребує того, щоб усе суспільство цілковито складалось з демократів, вона не може обійтися взагалі без демократів, особливо в уряді і серед політичних еліт. Врешті-решт, саме конкретні політики поставили перед собою завдання обмежити пост-тоталітарну владу, котра внаслідок виборів отримала демократичну легітимність. Це самообмеження не в останню чергу включає в себе добровільне підпорядкування політичного керівництва владі закону і визнання прав політичної опозиції.

Значною загрозою для утвердження демократичного режиму є корумпованість владних структур, яка може мати наслідком підміну загальнонаціональних цілей політики інтересами кланів, зниження політичної конкуренції. Викриття хабарництва і корупції у вищих ешелонах влади в демократичному суспільстві сприймається як прояв свободи слова і стабільності режиму, що здатний витримати такий іспит. Проте, в суспільстві перехідного типу це може стати фатальним для демократії, яка тут тільки стверджується.

По-п'яте, підвищення економічної ефективності режиму, від якої, на думку низки вчених, зокрема С.М. Ліпсета, Д. Істона, Х. Лінца, М. Догана, залежить його легітимність. Падіння демократії в Чилі значною мірою стало наслідком економічної кризи та високого рівня інфляції. В останні роки Веймарської республіки число голосів, відданих на виборах крайнім правим, корелювалося з кривою росту безробіття. Радянський Союз розвалився не внаслідок воєнної поразки, а через хронічну неефективність його економіки. Навпаки, стійкі економічні успіхи можуть сприяти легітимації режиму. Найяскравішими прикладами є Німеччина та Японія – країни, в які демократія була принесена окупаційними силами і нав'язана в атмосфері скепсису та недовіри.

Економічні успіхи дозволили цим країнам подолати своє принизливе становище, повну нелегітимність режиму і увійти до числа провідних легітимних плюралістичних демократій. В умовах України істотні досягнення економічної політики влади також посилюватимуть її легітимацію. Р. Інглехарт пов'язує зміцнення демократії з двома головними факторами – міжособовою довірою та вдовolenістю населення життям, пов'язаною з рівнем економічного розвитку країни. Разом з тим останнє не означає, що економічний розвиток сам собою неминуче веде до демократії: «Тільки тією мірою, в котрій цей розвиток супроводжується відповідними змінами в соціальній структурі та політичній культурі, він сприяє усталеності демократичних інститутів. Стабільна демократія відзеркалює взаємодію економічних, політичних і культурних факторів»¹⁸².

¹⁸² Inglehart R. The Renaissance of Political Culture // American Political Science Review. – 1988. – Vol. 82. № 4. – P. 1220.

По-шосте, поширення демократичної освіти, яка в умовах переходу від тоталітарного суспільства до демократичного постає важливим чинником легітимації політичного режиму. Для багатьох громадян України щонайменше в останні 10 років культурний запас знання і соціально-культурні можливості взаємодії не співпадають; не забезпечується, згідно зі стандартами попередньої традиції, достатня особистісна ідентичність¹⁸³ і соціальна інтеграція, а також не «спрацьовують» раніше засвоєні ціннісні орієнтації. На думку С. Рябова, легітимації влади сприяє формування культури громадянськості, яку він визначає як стан свідомості, духовно-моральну вартість, світоглядно-психологічну характеристику людини, пов'язану з її самоідентифікацією щодо конкретної держави, лояльним ставленням до інституцій та законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками влади, знанням і повагою прав людини, переваг громадянського суспільства, готовністю і вмінням домагатися дотримання власних прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальним ставленням до своїх обов'язків перед нею, патріотизмом.

По-сьоме, інтеграція України в соціокультурне середовище демократичної Європи, що також здатна вплинути на характер легітимаційного процесу. Вхідження країни в міжнародні європейські структури, як-от: Рада Європи, залучення досвіду демократичних держав, – сприяє формуванню відповідних конституційних механізмів, узгодженню українського законодавства з міжнародними стандартами.

Вказані механізми за умови їх впровадження здатні визначити перспективи утвердження демократичного режиму в Україні, сприяти його легітимації, адже впевненість в легітимності режиму є важливим фактором успішної трансформації суспільства, особливо в умовах становлення демократії.

Висновки

В політичному аналізі концепція легітимності використовується для пояснення підґрунтя, на якому влада забезпечує згоду громадян підпорядковуватися їй. Ним може бути застосування сили або загроза її використання, пропозиція якоїсь винагороди, або ж упевненість громадян, що це їхнє моральне право. Саме в останньому випадку кажуть, що влада легітимна. Таким чином, легітимність влади пов'язана з її відповідністю ціннісним уявленням більшості громадян, переконанням, що вона використовується моральним і справедливим шляхом, наявністю у неї авторитету.

¹⁸³ Процес ідентифікації означає створення соціально-індивідуального «Я», перетворення індивіда в «Ми», в певну колективну спільноту. Ця колективна спільнота зберігається лише в тому разі, якщо кожний індивід втілює в собі її фундаментальні цінності, є їхнім носієм.

Запропоновані вченими типології легітимності віддзеркалюють історичну багатоманітність процесу легітимації, коли, зокрема, в демократичному суспільстві найважливішою для громадян є впевненість в цінності інститутів влади та норм політичного режиму.

Демократична влада через її відкритість, підконтрольність та змінюваність виробляє в собі здатність самоконтролю, дотримання правопорядку та загальноприйнятої моралі, завдяки чому вона має найбільший потенціал легітимності.

У свідомості значної частини українського громадянства склалось уявлення про демократію як оптимальний спосіб організації суспільного життя та важливість тих форм політичної участі, які дають можливість впливати на формування виборних органів влади. Поширенню ж ліберально-демократичних цінностей, а отже й зміцненню демократії, сприятиме зростання чисельності середнього класу та реалізація проголошеного курсу на будівництво правової держави.

Легітимація демократичного режиму в Україні пов'язана як зі здатністю громадян подолати спадщину політичної культури тоталітаризму, так і зі спроможністю влади забезпечити інституціалізацію демократичних структур і процедур, соціоекономічний розвиток країни, дотримання конституціоналізму та пріоритету прав особистості.

Контрольні запитання

---

1. Дайте визначення легітимності. Чим визначається роль легітимації в утвердженні демократичного режиму?
2. Назвіть критерії, яким відповідає легітимна влада.
3. В чому полягає різниця між легітимною та легальною владою?
4. Яку роль відіграють ліберально-демократичні цінності в процесі легітимації влади?
5. Охарактеризуйте демократичну політичну культуру. Які основні цінності їй притаманні?
6. Охарактеризуйте особливості сприйняття ліберально-демократичних цінностей в українському суспільстві. Чи стали ці цінності домінуючими?
7. Які перешкоди, на вашу думку, існують на шляху розвитку демократії в Україні?
8. Які механізми легітимації можуть посприяти зміцненню демократичного режиму в Україні?
9. Чи має Україна успіхи в утвердженні демократії?